

Populacija, nacija, broj: demografija i politika etnosa u modernoj Europi

SILVA MEŽNARIĆ

Institut za migracije i narodnosti

Zagreb

E-mail: silva.meznarc@public.srce.hr

UDK: 314.3:396](497.5)

396(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 14. lipnja 1997.

Nove se države u post-komunističkoj Europi objavljuju i novom populacijskom politikom, kao oblikom identifikiranja. U pluralnim više-etničkim društvima, te se politike zasnivaju na "demografskoj nelagodni", gdje dominantna (etnička) grupa, preko censusa i demografije, postavlja problem brojnosti etnosa kao problem društva. Iz toga u pravilu slijedi državna populacijska politika.

Autorica istražuje povezanost između tipova političkih režima i tipova populacijskih politika; nakon komparacije nekoliko studija slučajeva, autorica predlaže tezu da se kovariranje tipova ne može pokazati. Predlaže se da se umjesto toga populacijska politika poveže s tipom interveniranja u privatnu sferu.

Ključne riječi: NOVI POLITIČKI REŽIMI, POPULACIJSKA POLITIKA, PRIVATNA SFERA, PLURALNO DRUŠTVO, DOMINANTNA GRUPA

Doba nacionalne države, od rane modernizacije Europe sve do danas, objavljuje se trima ključnim institucijama suverene administracije: popisom stanovništva, kartografiranjem teritorija i kodiranjem prošlosti. Instaliraju se u tu svrhu i statistički uredi, kartografski zavodi i državni muzeji. U Europi, a i u kolonijama (bivšim) njenih imperijalnih država, nije poznat slučaj da se doba dominacije nacionalne države nije objavilo tima institucijama. Njihovo uspostavljanje i funkcioniranje čini uvijek iznova osnovnu "gramatiku ovladavanja" (Anderson, 1991:165) prostorom, podanicima i njihovim vremenom. Različitim slijedom no uvijek prepoznatljivom žestinom, na nacionalnu i državnu pozornicu stupaju tako, u trenutku uspostavljanja države, figure kustosa, kartografa - geopolitičara i demografa. U službi države i u nacionalnom interesu, prvi se brine za kodove podaničke prošlosti, drugi za minuciozno određivanje podaničke niše a treći za podatke o mehaničkom i/ili prirodnom obnavljanju podaničke supstancije. Njihovom pomoću, nacionalna država i njoj pripadajući dominantni etnos određuje i zamišlja svoj dominion: "prirodu ljudskih bića kojima vlada, geografiju svog područja i legitimnost svoje prošlosti" (Anderson, 1991:164). Moći tih institucija jednostavno su neupitne. One se ne zasnivaju na legitimnosti; one su jednostavno "nužne", kao što je nužno disanje. Nemoguće je izbjeći granice (bilo kojeg državnog teritorija), biološku reprodukciju vlastitu ili bližnjih, a prošlost je, i kao konstrukt, neminovna. Nije joj izmakao niti Kaspar Hauser.

Kustos, kartograf i demograf nisu samo figure običnih državnih činovnika; stručnjaci su, oblikovani preciznim školovanjem i, u slučaju kustosa, akumulacijom i kodiranjem kulturnoga kapitala. Moderna država bez njih ne može postojati, kao što i oni bez "države" takorekuć ne postoje: teško je zamisliti, naime, "alternativnog demografa" ili "alternativnog kartografa - geopolitičara"; još nekako kustosa, no ne u državnom muzeju i za kodiranje prošlosti podanika, sponsorirane državom. U skladu s time, nemoguće je zamisliti postojanje nedržavnog Censusa ili nedržavne kartografije; otud proizlazi da je osnovna djelatnost tih triju figura moći nove države neminovno vezana za njezino ustoličenje i održavanje. Demograf, kartograf i kustos idu ruku pod ruku s novoustoličenom državom ili novim režimom. Za podanika, oni su "zakon"; nije ih moguće izbjeći. Prividno, podanik tek svojom voljom ulazi u komunikaciju s njima i pritom uvijek ima i "neki izlaz" iz komunikacijskog kanala. Državni činovnik rado katkad pokaže svoju moć nekom sitnom pakošću, na koju možemo odmahnuti rukom i "doći sutradan". Kustos može postav neke muzejske veleizložbe koncipirati po "gramatici prošlosti" koju propisuje država i koja nam se ne sviđa; no na izložbu se ne mora otići niti se mora vlastita prošlost promišljati na način muzealne gramatike. Demograf može pisati članke i raditi

istraživanja o smanjenom fertilitetu dominantnog etnosa u komparaciji s nekim drugim etnosom; zbog toga se građanin može zabrinuti ili ne, voditi o tome zanimljive razgovore s prijateljima ili kukati nad slabim izgledima etničke populacijske ekspanzije u dvjietisućinekoj godini, a da pritom ipak, osobno, ostane pri odluci o "jednome djetetu". Sve dok se kustos, kartograf i demograf ponašaju kao pertinencija "države" i dok se nalaze "tamo", u njezinoj sferi, za građanina su samo podatak o vršenju državne službe. No "običnost" tog odnosa prestaje u trenutku kada se trajektoriji tih triju poslanika (nove) države ili režima ukrste, kako bi odredili podanički profil pojedinca: time, određuju i njegov - njezin položaj spram, za građanina vitalnih, državnih institucija.¹ Određivanje identifikacijskih kategorija u, primjerice, popisu stanovništva (etničkih, religijskih, lingvističkih) nije arbitrarni čin bilokakvih državnih činovnika, posebice u suvremenoj državi, već stručnjaka, statističara demografa; određivanje teritorija etničkih manjina, primjerice, unutar teritorija jednom suverene države posao je stručnjaka, kartografa. Nadalje, postoji i stupnjevanje intenziteta posizanja državnog stručnjaka, demografa ili kartografa, u život građanina: opisani slučaj prvi je i osnovni, rekli bismo nulti sudbonosni stupanj tog posizanja koji određuje ono "biti ili ne biti" podanikom države. Sudbonosan po tome što podaniku ostavlja vrlo ograničen prostor individualnog odgovora, sveden na izbor: uzmi ili ostavi, to jest prilagoditi se identifikacijskoj kategorizaciji države ili - emigrirati.² Sljedeći je stupanj posizanja demografa ili kartografa u život građanina manje sudbonosan po tome što postoji širi prostor individualnog odgovora; to je stupanj "prebrojavanja" etnosa. Jednom svrstani u censusne kategorije, građani i građanke nacionalne države budu prebrojani i svrstani u etničke agregate. Uspoređivanje brojnosti pojedinih grupa, koje obično slijedi (Lutz, Goldstein i Prinz, 1996:28-29) u višetetničkoj je državi i uspoređivanje "moći" pojedine grupe;³ diskurs (statistički, demografski - stručni i katkad znanstveni) tog uspoređivanja u pravilu slijedi govor moći dominantnog etnosa. U domeni broja, dominantni je etnos gotovo uvijek "ugrožen";⁴ govorom moći on će nastojati, preko države, svoju "ugroženost" predstaviti kao prioritetni problem nacije. U državnom će okviru potražiti i rješenje: imenovati će polja djelovanja, stručnjake i agencije kao nosioce djelovanja. Procedura je to dobro poznata u moderno-

¹ Položaj svakog obitavaoca teritorija Republike Hrvatske spram osnovnih institucija u školstvu, zdravstvu, vojsci, zapošljavanju, financijama, javnoj sigurnosti u potpunosti je određen, primjerice, mogućnošću ili nemogućnošću pridobivanja "domovnice". Čin dokazivanja podrijetla kako bi se pridobila ili ne domovnica, uključuje identifikaciju teritorijalnog i etničkog pripadanja tražioca i roditelja u određenoj vremenskoj točki.

² "Identitetne kategorije etnosa" u popisima stanovništva jedne su od najmoćnijih askriptivnih sredstava identifikacije podanika; u određivanju supstancije etnosa, identitetne kategorije se stalno aglomeriraju, disagregiraju, preslažu, miješaju, mijenjaju u slijedu s time da su politički najutjecajnije kategorije u pravilu na čelu poretka. U povijesti popisa stanovništva, reći će Charles Hirschman (Hirschman, 1986) možemo pratiti iznenađujuće brze i iznenađujuće arbitrarne promjene odnosno adaptacije na nova stanja u državi ili čak na promjenu režima i države: promijeni se država ili režim, mijenjaju se identitetne kategorije etnosa. U starijim censusima, devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća, običavalo se u višetetničkim zajednicama kombinirati "izjavu" o etničkom pripadanju, s religijskom i jezičnom identifikacijom. Što je država "ctnonacionalnija", to jest, što je izraženija politika jednog etnosa da dominira, to je manje mogućnosti "kombiniranja" identifikacijskih oznaka. Redukcija obično obuhvati "religiju" i /ili "materinski jezik", a u višerasnim zajednicama dominantna rasa teži da posebno kada je u manjini, podređene rase reducira na što uopćenije identitetne kategorije. Važno je da svaki podanik zauzme svoje diskretno mjesto u prebrojavanju etnosa. To mjesto mu je odredio državni činovnik po narudbi države; vrlo rano, tijekom devetnaestog stoljeća, zadobio je i ime: demograf, a znanje je zasnivao na egzaktnoj, obećavajućoj i državotvornoj znanosti: demografiji.

³ U jednoetničkoj, odnosno u "nacionalno homogeniziranoj zajednici" uspoređivanje se vrši sa susjedima ili već nekim drugim, povijesno i kulturalno kompatibilnim zajednicama.

⁴ "Govor ugroženosti" inherentan je etnosu, posebno u domeni brojnosti, bez obzira na to da li se ona smanjuje, povećava ili stagnira. Etnosi visoke rodnosti proglašavaju se ugroženima prenapučenošću i gustoćom naseljenosti, etnosi niske rodnosti proglašavaju se ugroženima sve manjim brojem nosilaca identiteta i reprodukcije. Potonji su, češće nego prvi, ugroženi mehaničkim kretanjima stanovništva.

me svijetu: polja djelovanja su u pravilu reprodukcijско i migratorno ponašanje podanika, stručnjaci su kartograf i demograf a vladine agencije koje se formiraju u pravilu objedinjavaju statistiku, reprodukciju, migracije i izgradnju prostora ("housing") (Quine, 1996; Horn, 1994; Lutz, 1996; Day, 1995).

U ovome radu željeli bismo prikazati elemente za dvije tvrdnje: prva je da se diskurs⁵ o populaciji (neke države) uvijek povezuje s nastajanjem ili promjenom političkih režima na prepoznatljiv i regularan način. Druga je tvrdnja da je diskurs o populaciji (sklop zavisnih koncepata) usko povezan s tipom političkih režima (sklop nezavisnih koncepata). Kontekst djelovanja prvog sklopa na drugi (intervenirajući koncepti) u ovome modelu je pluralna (višeetnička) država u momentu stjecanja suvereniteta odnosno promjene političkog režima. Model promišljanja asocijacijskih veza (prva tvrdnja) je strukturalan, namijenjen istraživanju asocijacija koncepata višedimenzionalnog tipa. Rasprava o slučajevima (Hrvatska i Italija) koja slijedi ima za cilj demonstrirati rekurzivnost i višedimenzionalnost povezanosti diskursa o populaciji i tipa političkog režima. Njezin krajnji domet trebao bi biti nalaz koji će poduprijeti ili odbaciti drugu tvrdnju da između tipa diskursa o populacijskoj politici i tipa političkog režima postoji ne samo asocijativna (Quine, 1996:132-133) već i korelativna veza. Da je, naime, iz tipa diskursa o populaciji u pluralnoj državi (o etnosu ili o nekoj podgrupi, primjerice o seksualnim manjinama; sklop zavisnih koncepata) moguće s velikom vjerojatnošću zaključiti o kakvom se tipu političkog režima radi (sklop nezavisnih koncepata).⁶ U daljnjem postupku preciziranja takve eventualne veze, trebalo bi eliminirati alternative, to jest pokazati da je učinak (tip diskursa o populaciji) nastao uslijed djelovanja uzroka (tipa političkog režima), a ne nečeg drugog.⁷ Da bi se tome pristupilo, potrebno je u prvom redu propitati i objasniti neke od mogućih asocijacija između dva sklopa koncepata; stoga je ovaj članak namijenjen analizi jednom od dokazano ključnih diskursa o populaciji, znanstvenom (Le Bras, 1987; Quine, 1996; Greenhalgh, 1995) i njegovoj svezi s političkim režimom, kada ima za cilj legitimirati određene populacijske mjere (nekoj) režima.⁸ Jedinica analize je diskurs populacijske politike u komparativnoj (sinkronijskoj i dijakronijskoj) perspektivi te u relativno izjednačenim kulturnim i povjesnim kontekstima. Zanima nas pritom uloga samo jedne od ključnih figura iz gramatike

⁵ Koncept "diskurs" ovdje se definira kao način na koji pripadnici, agensi, institucije većinske etničke grupe, pišu i govore o samima sebi te o manjinskim grupama u: udžbenicima, novinskim člancima, parlamentarnim raspravama, korporativnim tijelima i, posebice, u znanosti. Koncept "diskurzivna dominacija" u ovome se radu definira kao "komunikacijska kontrola znanja, uvjerenja, i mišljenja onih koji nemaju - ili imaju vrlo malo - mogućnosti, načina da se suprotstave takvoj vrsti utjecaja" (Van Dijk, 1993:101, Mežnarić, 1996). "To ujedno znači da je diskurzivna kontrola etničkih stajališta - i, indirektno, diskriminacije - prominentna komponenta u cjelokupnom sistemu uspostavljanja i reproduciranja rasizma" (Van Dijk, 1993:102) odnosno nacionalizma.

⁶ Na jednome se polu nalazi diskurzivna moć koja se iscrpljuje u artikulaciji otvorene represije (rasni zakoni i potpuno kontrolirani mediji, primjerice), u funkciji totalitarne države; na drugome se polu nalazi diskurzivna moć koja se iscrpljuje u "uvjeravanju" podanika, u artikulaciji suodlučivanja, u funkciji moderne parlamentarne demokracije.

⁷ Poznato je da eliminacija alternativa, u socioloskim metodama - za razliku od eksperimenta - nailazi na dva bitna ograničenja: netransparentnosti i nepotpunosti. Eliminiranje alternativa nije moguće opažati i potpuno iscrpiti. Eliminacija se može pokazati samo indirektno: ugrađivanjem kontrolnih mehanizama u nacrt istraživanja i mjerenjem potencijalnih latentnih uzroka. U ovome se radu "pročišćavaju" koncepti koji bi mogli doći u obzir u postupku fokusiranja istraživanja i eliminiranju alternativa u uspostavljanju kauzalnog modela.

⁸ U tipologiji političkih režima upotrijebit će se koncept "moderne demokracije". Demokracija tu ima tri osnovne determinante (Rueschmeyer, Stephens i Stephens, 1992:43-44): a) redovne i slobodne izbore uz opće pravo glasa, b) izabrano legislativno tijelo koje kontrolira vladu, c) slobodu izjašnjavanja i udruživanja. "Modernost" (Mežnarić, 1996:149) supsumira odvojenost privatnog i javnog uz potrebnu mjeru institucionalizacije, a determinante su: a) slobodni protok ljudi i idcja, b) slobodni protoci kapitala, c) laicizirana javna sfera, napose obrazovanje i znanost.

moći države: demografa, odnosno povezanost diskursa demografske znanosti s političkim režimom u dijakronijskoj i sinkronijskoj perspektivi. Usporedit ćemo slučaj Hrvatske (program i diskurs populacijske politike od 1991. do 1995. godine) s nekim, kulturno i demografski kompatibilnim europskim državama (Poljska, bivša Istočna Njemačka, Češka, Italija).⁹ Svim je slučajevima zajednička "demografska tjeskoba" koja uzrokuje da se netom nakon uspostavljanja (nove) države odnosno novog političkog režima, među mjere vlada u prvi plan smještaju programi "populacijske politike". Oni su koncipirani kao "emotivni i ideološki stimulusi populacijskih politika" (Quine, 1996:136); potonje su u pravilu spojene s moralnim i vrijednosnim preporodom društva te s obnovom socijalne države.

Populacijska politika u Hrvatskoj od 1991. do 1995. godine: demografski i politički diskurs

Osamostaljivanje Hrvatske 1991. godine koincidiralo je s javnim postavljanjem problema brojnosti stanovništva. S više je strana u javnosti najavljena skrb "za broj", koja se očitovala u raspravama o "umiranju", "nestajanju", "ugroženosti" i "starenju" nacije. No skrb oko smanjivanja populacije javlja se u modernoj povijesti Hrvatske češće i u pravilu koincidira s naznakama pokreta za osamostaljenjem. Tako je javnost bila upoznata sa stanjem i projekcijama stanovništva na području Socijalističke republike Hrvatske tijekom *hrvatskog proljeća* 1971. godine (Hrvatska pagvaška grupa, 1971. godine). U međupopisnim se razdobljima, od popisa stanovništva 1961. godine nadalje, pisalo i govorilo o zabrinjavajućim populacijskim trendovima na području Hrvatske. Time su se bavili centri za demografska istraživanja u Drugoj Jugoslaviji, statistički uredi, udžbenici i pojedini demografi (Wertheimer - Baletić, 1971; Gelo, 1981; Oliveira-Roca, 1990; Nejašmić, 1991). Već od kasnih šezdesetih godina, jasno se objelodanjuju zabrinjavajući sindromi: sve niži fertilitet, sve manja stopa reprodukcije stanovništva i emigracija.¹⁰

Tijekom osamdesetih postavljena je dijagnoza: stanovništvo Hrvatske prelazi u zonu fertiliteta "niske razine zamjene" odnosno "ispod" te razine. Između 1950. i 1985. godine stopa totalnog fertiliteta u Hrvatskoj pala je s 2,52 u 1950. godini na 1,82 u 1985. godini. U demografskoj se teoriji pod vrlo niskim fertilitetom podrazumijeva neto stopa reprodukcije ispod jedinice, koja je u Hrvatskoj dosegnuta već 1958. godine. Usporedo s padom stope fertiliteta odvijao se i proces depopulacije cijelih područja (Nejašmić, 1991). Analitički je pokazano, za razdoblje od 1950. do 1985. godine, da se stanovništvo Hrvatske - zajedno sa Slovenijom, Vojvodinom i Užom Srbijom - našlo u "postranzicijskom režimu reprodukcije" u kojem se stanovništvo jedva i obnavlja ili je ispod razine zamjene (stopa nataliteta kreće se između 10 i 12 promila). U Hrvatskoj se taj proces odvijao uz prirodnu depopulaciju gotovo polovice (tadašnjih) zajednica općina (Bjelovar, Gospić, Karlovac, Sisak i Zagreb), a uz stalno smanjivanje fertilnog kontingenta ženskog stanovništva, koji se od 1971. do 1986. godine smanjio za 3 postotka. Krajem osamdesetih godina specifična stopa fertiliteta bila je obilježena kao ona di-

⁹ Analiziran je sljedeći materijal: demografski trendovi u europskom zemljama (Vijeće Europe, 1996), projekcije populacijskih trendova u svijetu (IIASA, 1996), nacionalni program demografskog razvitka Republike Hrvatske (1995), novinski članci u svezi s populacijskom politikom i abortusom, istraživanja o populaciji u Poljskoj, Češkoj, Istočnoj i ujedinjenoj Njemačkoj, Mađarskoj, Rumunjskoj i Slovačkoj.

¹⁰ Postoje dva "popularna" pokazatelja kretanja stanovništva, prirodni priraštaj i totalni fertilitet. Prvi govori o porastu ili padu cjelokupnog stanovništva, a drugi o obnavljanju ženskog stanovništva. "Fertilitet" je temeljna odrednica kretanja stanovništva. Definira se kao "živorodeni na određenu populaciju", a korisno je baratati mjerama "totalna stopa fertiliteta" i "stopa netoreprodukcije stanovništva". Prva se odnosi na broj živorodene djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi, između 15. i 49. godine starosti, i govori o obnavljanju ukupnog stanovništva. Druga se odnosi na broj živorodene ženske djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi i govori o obnavljanju ženskog stanovništva. Prva je u Hrvatskoj u 1989. godini iznosila 1,67, to jest bila je ispod "razine zamjene" stanovništva (trebala bi biti najmanje 2,15), dok je druga iznosila 0,77 (trebala bi biti 1,00).

namička odrednica koju treba pratiti u analizi prirodnoga kretanja stanovništva, zahtjeva se aktivna demografska politika, a ciljna populacija koju u provedbenim mjerama "aktivne demografske politike" treba posebno izdvojiti bile su žene u mladoj reprodukcijskoj skupini, između 20. i 29. godine starosti. Dijagnoza je bila vrlo jasna: stanovništvo se u Hrvatskoj smanjuje iz mehaničkih (migracija) i prirodnih razloga. Ne samo da je sve manje djece, već je i sve manje potencijalnih roditelja i očeva; već su njihovi roditelji odlazili, početkom šezdesetih, na rad u inozemstvo, dok se dio njih kasnije pridružio ili samostalno napustio zemlju.¹¹ Interpretacija tih "demografskih događaja" sintetizirala se u tvrdnji da su oni posljedica promjena u reprodukcijском ponašanju stanovništva na području Hrvatske. Iako na prvi pogled jednostavna, takva je tvrdnja pridobila status temeljnog metodskog polazišta u analizi dinamike stanovništva na području Hrvatske. Ona, naime, utemeljuje jednostavan uređivački model razmišljanja o stanovništvu i društvu. Prirodno kretanje stanovništva, priraštaj i plodnost, izvlači iz ideologijskog okvira "ugrožene nacije" i stavlja ga u razumne i promišljene okvire spoznaja o uzrocima određenog reprodukcijskog ponašanja stanovništva. Takva tvrdnja jednostavno kazuje: niski fertilitet je dijelom nužna posljedica modernizacije (svakog) društva ali i, u hrvatskom slučaju, specifičnih socijalnih, psiholoških i ekonomskih uzroka.

Povijest analize reprodukcijskog i migracijskog ponašanja stanovništva Hrvatske između 1955. i 1987. godine navodimo iz dva razloga. Prvi je da pokažemo da je analitički i argumentirani pristup kretanju stanovništva u Hrvatskoj imao utemeljenu tradiciju, svojstveni aparat i navlastiti, neideologizirani govor; drugi je da pokažemo kako je pristup problemu stanovništva "ispod razine obnavljanja" nastojao da bude što više argumentirano demografski a što manje, ili gotovo uopće ne, populacionistički.¹²

Sredinom devedesetih godina objavljen je "Nacionalni program demografskog razvitka Republike Hrvatske" (Vlada Republike Hrvatske, 1995) koji demonstrira dvije, neobično važne značajke: prva je da raspravu o populaciji veže s raspravom o društvu i njegovoj "duhovnoj obnovi", u čemu se krije i novo poimanje populacionizma. Druga je uloga znanosti, prije svega demografije u oživotvorenju takvog novog populacionizma.

Za razliku od tradicionalnog, doktrinarnog populacionizma kako ga definira demografija, "novi" populacionizam pokliču: "*Idite i množite se!*", dodaje element kontrole reprodukcijskog ponašanja kao socijalnog ponašanja. Bilo kao ideologija ili pokret, populacionizam navlastitim socijalnim i političkim konstruktima nameće "povećanje brojnosti" kao osnovnu zadaću političke zajednice. U "Nacionalnom programu demografske obnove" on se nadaje

¹¹ Primjerice, prema popisu stanovništva od 1991. godine, u inozemstvu se nalazilo 175.338 stanovnika Hrvatske (6% od ukupnog stanovništva), od toga 66.614 žena (5,2% od ukupnog ženskog stanovništva). Ciljna populacija demografske politike, dakle osobe između 20 i 29 godina, činila je 14.435 muškaraca i 10.069 žena. Kako žene čine otprilike jednu trećinu cjelokupne emigracije iz Hrvatske (konstantno, od 1971. godine), proizlazi da je udio žena u ovoj, kritičnoj populaciji dosta iznad prosjeka (41%; udio populacije 20-29 u cjelokupnom migrantskom kontingentu bio je 14%). Sami po sebi ti podaci ne kazuju mnogo; dobnospolna piramida migrantske populacije Hrvatske (u inozemstvu; tada time nisu bile obuhvaćene bivše ostale jugoslavenske republike) pokazuje, uostalom, trend ubrzanog staranja. Ipak, ta piramida pokazuje i jedan dramatičan podatak: indeks promjene udjela mladih (15-24) skupina u cjelokupnom fertilitetnom migrantskom kontingentu (1991. spram 1981.) najveći je, i iznosi 180,9 (ukupno), 194,2 kod muških i 115,4 kod ženskih.

¹² Demografi definiraju "populacionizam" kao "skup doktrina" koje kazuju da je prvo i osnovno bogatstvo - narod. "Teoretičari su toga doba dakle, u funkciji Velike Države i njene težnje da bude što veća, što jača, što bogatija. Zato je potreban broj naroda. Preferira se natalitet, što više djece, to brojnije stanovništvo, to više budućih vojnika, to više radnih ruku, to brojnija nacija, to bogatija država" (Gelo, 1987: 25). U suvremenoj demografiji nailazimo na definicije populacionizma kao ideologije ekspanzije nacije koja se temelji na naturalističkoj demografskoj doktrini da je razmnožavanje prirodni zakon, jednak za sva živa bića i sva vremena. Mi ćemo pokušati definirati novi "populacionizam" kao ideologiju, pokret koji posebnim socijalnim i političkim konstruktima nameće "povećanje brojnosti" kao osnovnu zadaću političke zajednice. Najčešći diskurs mu je "brojna ugroženost nacije" (Mežnarić, 1996:60).

kao skup "rješenja za specifični, kulturalno konstruirani problem demografskih i medicinskih potreba biološke populacije koja stavljaju u prvi plan odnose između individualnog, društvenog i političkog" (Horn, 1994:49). Novo poimanje populacionizma u Programu ogleda se i u pokušaju da se uspostavi kontrola reprodukcijskog ponašanja stanovništva što prije svega znači kontrola privatnosti. Program, dakako, čuva svoju decentnost prepuštajući odluke o reprodukciji "paru", porodici, "odgovornom roditeljstvu", no istovremeno nizom prijedloga koji su skriveno ili otvoreno prinudni, daje slutiti da će *ad hoc* nametati rješenja koja ograničavaju ili čak onemogućavaju privatnost.¹³ Program želi omogućiti i "duhovnu obnovu", tj "kreirati novu klimu" što će oživotvoriti prave moralne i porodične vrijednosti koje moraju biti "neodvojiv dio svakodnevlja". Duhovna se obnova postiže dugoročnim i pažljivo pripremljenim djelovanjem "na svim razinama odgoja i obrazovanja", od vrtića do sveučilišta, preko medija i svih drugih sfera javnog života. Program ne propušta reći kako pritom treba biti pažljiv, budući da "imamo posla s intimnom i osjetljivom sferom porodičnog života" pa se treba čuvati pogreške da se padne "u klopu euforije" koja bi mogla imati kontraproduktivne učinke.

Duhovna obnova "Hrvatske glede demografske obnove ima jedini logičan cilj: sadašnje hrvatske obitelji koje se u 85% slučajeva sastoje od jednoga ili dva djeteta (...) potaknuti novom zakonskom stimulativnom regulativom i 'pretvoriti' u obitelji budućnosti - a to su obitelji s najmanje dvoje ili četvero djece. Samo obitelj s četvero djece, posebno na hrvatskom selu, osigurava Hrvatskoj budućnost" (Baković, 1992:13). Takva obitelj može na sebe preuzeti temeljni zadatak duhovne obnove, a to je "red, rad i odgovornost" (Šimunda, 1992:73).¹⁴

¹³ Za ilustraciju, nekoliko postavki iz Programa:

- Smanjena reprodukcija stanovništva Hrvatske smatra se "kritičkim strateškim problemom" države.
- "Demografska obnova" ide rame uz rame s "duhovnim preporodom" nacije, jer čemu neovisna i slobodna Hrvatska, čemu sve žrtve, ne bude li sutra Hrvata!"
- Ciljevi demografske obnove samostalne države su radanje većeg broja djece, manje emigranata, više povratnika iz inozemstva i bolja distribucija stanovništva na području države.
- Specifične strategije za doseganje navedenih ciljeva obuhvaćaju sljedeće mjere: za povećanje broja djece - a o čemu, treba reći, roditelji odlučuju autonomno - potrebno je da "država stvori uvjete da roditelji imaju toliko djece koliko ih žele i mogu imati i odgojiti". Država će se posebno brinuti za brojne porodice, i to dječjim doplatkom bez obzira na zaposlenost roditelja za porodice s troje i više djece, kreditima za stanove mladim porodicama, maksimalnom zaštitom i pomoći trudnicama, a posebno: plaćenim porodiljnim dopustom za oba roditelja do prve godine života djeteta, pri čemu se naknada računa na osnovu višemjesečnog prosjeka plaće roditelja odnosno na osnovu postotka od prosječne plaće u državi, već prema tome što je za majku/roditelja povoljnije (mjera trenutno već derogirana). Majci s četvero i više djece država garantira status odgojiteljice, s primjerenom plaćom i socijalnim osiguranjem.
- Za smanjenje emigracije i povećanje povratka emigranata: posebnim legalnim i ekonomskim mjerama država bi trebala utjecati na smanjivanje odlaska mladih i obrazovanih i povećavanje njihova povratka.
- Redistribucija stanovništva na teritoriju države obuhvaća sljedeće mjere: direktivno naseljavanje određenih strateški važnih područja i destimuliranje gomilanja stanovništva u urbanim centrima, olakšice i privilegije za naseljavanje strateški važnih područja koja određuje država, izgradnja infrastrukture u skladu s potrebama redistribucije stanovništva, stimuliranje malog gospodarstva posebno u poljoprivredi. Osim toga, specifične grupe stanovništva koje imaju "veće populacijske potencijale" (vojska, prognanici) trebale bi se smještavati u napuštena a strateški važna područja.

¹⁴ Diskurs "Nacionalnog programa.." "u pravilu je indikativan; ipak, najavljuje se mogućnost nekih prinudnih mjera, posebice na području redistribucije (usmjerene migracije) stanovništva. Takve najave, skupa sa znakovitim "prazninama" u provedbi zaključak da će se Program ostvarivati na štetu nekih društvenih grupa koje će se naći u središtu kontroverznih mjera "novog populacionizma". U tom kontekstu stalno će se baratati "odgovornošću" za biološku reprodukciju i duhovnu obnovu nacije, pozivanjem na Program i podršku Predsjednika Republike podržavat će se "racionalnost" i opravdanost svake populacijske mjere i pritom "biologijom" i "duhovnošću" opravdavati i utemeljivati uobličavanje, po višoj volji, odnosa između individualnoga, socijalnoga i državnoga.

Analiitička tradicija demografije u Hrvatskoj povodom "Nacionalnog programa..." "zatajila je neke svoje najbolje strane. Program je sazdan kao kulturalno-biološki populacionistički konstrukt koji selektivno prešućuje ili prenaglašava podatke i primjerene analize.¹⁵ Prešućeni su socijalni i psihički razlozi niskog fertiliteta, u migracijskom kretanju stanovništva nisu uzeti u obzir uzroci i posljedice "nedobrovoljnih" migracija svog stanovništva Hrvatske, dakle i srpskog, koje je od 1990. do 1995. godine napustilo njezin teritorij, te stanovništvo koje je u istom razdoblju nadošlo. "Nacionalni program..." ne uključuje i podatak ili analizu o ključnom problemu mlade populacije - odlasku u inozemstvo. "Ugroženost nacije" proglašena je "jedinstvenim" ili pak "rijetkim" događajem u svijetu, što nije točno - slučaj Hrvatske jedan je od desetaka sličnih u Europi danas. Totalnu stopu fertiliteta, naime, manju od "2.1" i sa stalnom tendencijom smanjivanja od 1950. godine imale su (prosjeci 1990.-1995. godine) sljedeće europske zemlje: Austrija (1.53), Bjelorusija (1.65), Belgija (1.64), Bugarska (1.50), Češka (1.83), Danska (1.70), Estonija (1.61), Finska (1.85), Francuska (1.74), Grčka (1.40), Hrvatska (1.52), Mađarska (1.71), Italija (1.27), Nizozemska (1.61), Poljska (1.88), Portugal (1.55), Rusija (1.53), Španjolska (1.23), Ukrajina (1.64), V. Britanija (1.81). Dakle, sljedeće su zemlje 1995. godine bile ispod razine zamjene i u slabijem položaju od Hrvatske: Austrija, Bugarska, Grčka, Italija, Rusija, Španjolska. Samo podaci za 1994. godinu, za bivšu Istočnu Europu, pokazuju da su u slabijem položaju od Hrvatske Češka (1.44), Latvija (1.40), Rumunjska (1.41) i Ukrajina (1.40) (Lutz et alt., 1996:260; Council of Europe, 1996:395).

Da zaključimo: analiza diskursa "Nacionalnog programa demografske obnove Republike Hrvatske (Vlada Republike Hrvatske, 1995) navodi nas na zaključak da "Program..." ima namjeru djelovati kao kontekstualni *model*, koji ima za cilj utjecati na:

- opće stavove
- norme
- jezik, govor
- primjerenost priopćavanja,

na području biološke reprodukcije, moralne obnove i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu. Tip diskursa "Programa..." nije invazivan: adaptiran je tehnikama dominacije (diskursom) u suvremenom društvu. Služi se uvjeravanjem, "suptilnim nagovaranjem" subjekta, interakcijom. No takve tehnike pretpostavljaju da dominantna grupa, nositelj diskursa, posjeduje *znanje* (Van Dijk, 1993:93) o osobnim, mentalnim modelima privatnosti podanika. U ovome slučaju, o mentalnim modelima reprodukcije, porodice, "family values", zajednice.¹⁶ Zato

¹⁵ Registar uobičajenih analiza i mjera, koje treba sadržavati jedan nacionalni program demografske obnove, u suvremenim je društvenim znanostima precizan, istestiran i relativno nezavisan korpus znanja. Drugim riječima, odgovornost je demografa i ostalih stručnjaka koji u izradi takvog jednog programa sudjeluju da taj kompendij znanja konzultiraju i primijene. Vidi o tome posebno u: Day, L. (1995), Quine, M. S. (1996) i Lutz, W. (1994). Posebno Lutz, koji tvrdi da je u svakoj projekciji ili predviđanju, ma kako "popularna" bila, potrebno navesti i tri osnovna izvora nesigurnosti pa prema tome i mogućih promašaja, a to su: a) pogreške u mjerenju i izračunavanju, b) nekorektno specificiranje trendova vitalnih stopa i migracija, i c) neočekivani događaji (Lutz, 1996:34).

¹⁶ Na osnovi dvaju neovisnih istraživanja na uzorcima stanovništva Hrvatske, provedenih 1995. godine i 1996. godine (FPZ, 1995; Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva, 1996) utemeljeno se može ustvrditi da zamišljena populacijska politika, kao i novi populacionizam, u javnosti Hrvatske nemaju podršku. Drugim riječima, namjera organiziranja sfere privatnosti preko sfere reprodukcije zasada "ne prolazi". Ispitivanec su reakcije javnosti na ono što "Program..." "želi inicirati, a to su sljedeće zamisli: porast stanovništva porastom broja rođenja, duhovna obnova, staranje države o brojnoj obitelji, ulazak katoličke crkve u školu i obitelj te pitanje reguliranja dostupnosti abortusa "na zahtjev". Podaci iz oba istraživanja pokazuju da je prosječna hrvatska populacija protiv upletanja države i Crkve u privatnu i intimnu sferu života i protiv zabrane abortusa zakonom te da "populacijski problem" i "duhovnu obnovu" ne drži nimalo prioritetnim problemima Hrvatske danas. Što se pak tiče paketa mjera koje "Program..." "predlaže a koje

ćemo ustvrditi da diskurs "Nacionalnog programa demografske obnove Republike Hrvatske" u prvome redu utječe na *organizaciju osobnog znanja* podanika o tome što je to brojčana "ugroženost nacije". Figura demografa dolazi ovdje u prvi plan: selektiranim i teško provjerljivim informacijama. "Nacionalni program demografske obnove" ne invadira spavaonice podanika; naprotiv, bračnoj je ložnici garantirana autonomija. Ali opetovanim ponavljanjem selektiranih informacija o reproduktivnom i selidbenom stanju nacije, znanstvenik i stručnjak nastoje uvjeriti podanika da je usvajanje *modela* demografske obnove nacije kojeg predlaže "Program..." akt njegove - njezine slobodne volje. Upravo takvi modeli uvjeravanja, pregovaranja s javnošću trebaju diskurs "znanosti" mnogo više nego direktna prinuda.

Demografija i država u dijakronijskoj perspektivi

Što je to u znanosti kao što je demografija što je čini neizbježnim pratiocem modernih država i njihovih administracija?

"Začudan par", demokracija i demografija (Le Bras, 1987), to jest povezanost populacijskih politika, političke aritmetike, reproduktivnih politika s jedne strane i nacionalne države, jednakosti ili nejednakosti podanika, demokracije, totalitarizma, nasilja s druge, novija je tema koja se tek nedavno našla u središtu pažnje na različitim područjima propitivanja društvenih znanosti (Holmes, 1995; Day, 1995; Ipsen, 1993; Le Bras, 1987. i 1993; Saraceno, 1994). Dva su moguća razloga tome: prvi je da su sklopovi situacija u "stvarnom životu" doveli do navedenih konceptualnih asocijacija; drugi je da je demografiji, kao znanosti, urođen određeni uređivački princip koji naizgled toliko raznorodne koncepte slaže u smislenu cjelinu. Jedna takva naizgled začudna konceptualna sveza je demokracija i demografija. Spomenuli smo je već u uvodu ovome radu: ta povezanost potječe iz stvarnog života, nastajanjem nove države ili promjenom političkog režima: tada figura demografa, kako rekosmo, postaje jednom od središnjih prijenosnika moći preko popisivanja podanika. "Fikcija Censusa", kako reče Anderson (1991: 141), čiji je autor demograf, ovlašćuje modernu državu da "regulira, omedi, prebroji, standardizira te hijerarhijski podredi" podanike. Povijest europskih država pokazuje da je prvi korak suverene države nastojanje da opredijeli teritorijalno i populacijski "dobro zaokruženu zajednicu": tako su se u sedamnaestom stoljeću, prve europske moderne države, Nizozemska, Francuska i Engleska, našle u korisnome društvu "političke aritmetike". Godina rođenja te korisne sveze jest 1662., a mjesto rođenja je London. Te je godine londonski trgovac J. Graunt objavio prvi poznati demografski izvještaj o mortalitetu populacije¹⁷. Na osnovu Grauntova rada, William Petty je sačinio drugo poznato djelo "političke aritmetike", o porezima i doprinosima (Petty, 1683) a kojemu slijedi "Political Arithmetic" (Petty, 1683) Otada nadalje, politička je aritmetika važan suučesnik vlada i parlamenata. "Demograf" postaje "savjetnikom Princa";

su usmjerene na redistribuciju stanovništva, populacija se ipak određuje protiv ograničavanja slobodne pokretljivosti svih građana i stranaca na području države. Mogućnosti zabrane abortusa zakonom protivi se podjednako ženska i muška populacija (45.4% muškaraca i 46.8% žena uopće se ne slaže s takvom mogućnošću); mladi su više protiv nego stariji (u obje grupe, više od 60% protivi se zabrani abortusa). Kao što se može očekivati, što je viša razina obrazovanja, veće je neslaganje sa zabranom abortusa, no ono počinje već pri niskoj razini, u grupi s osnovnom školom (44.5% ispitanika tog obrazovanja protivi se zakonskoj zabrani abortusa). Može se ustvrditi da se populacija u većini opredjeljuje protiv mogućnosti zabrane abortusa zakonom, i to bez bez obzira na spol, starost, obrazovanje i, napokon, vjersko uvjerenje. Ipak, podaci sugeriraju da populacionistički program demografske obnove "nacije", koji će se temeljiti na diskursu ugroženosti etnosa i atakirati na organizaciju modela osobnog življenja i privatne sfere može računati na željeni učinak u nekim segmentima neurbane populacije, prije svega muške, koju karakteriziraju specifični autoritarni sklopovi vrednota.

¹⁷ "Natural and Political Observations Mentioned in a Following Index and Made Upon the Bills of Mortality" (London: 1662).

njegova je uloga da za suverena prebroji podanike, vojnike, porezne obveznike, javne žene, lopove... No time se uloga demografa u sedamnaestom stoljeću ne iscrpljuje. Štoviše, otada do danas njegova je najvažnija uloga da vladaoa snabdije "primjerenim ideološkim okvirom. Sažimanje svih kategorija populacije u poopćene brojke unutar popisa stanovništva svjedoči o činjenici da su unutar pojedinih agregata svi podanici jednaki. Popis nije čije pogodnosti i posebna prava koja i nadalje postoje u društvu. Brojke o totalnoj populaciji, ... **proizvode viziju jednakosti u društvu, inače podređenom suverenu**" (Le Bras, 1993:12). Demografija kao znanost ušla je u povijest u "začudnom paru" s građaninom i demokracijom (Quine, 1996; Horn, 1994; Boudon i Bourricaud, 1994). Otuda i mogućnost njezinog konceptualnog povezivanja s tipom političkog režima, koji može istovremeno biti autoritaran i egalitaran (Le Bras, 1993:1). Drugim riječima, priroda rođenja demografije odredila joj je inherentna, a međusobno suprotstavljena svojstva. Inherentna sposobnost demografije da u svojoj gramatici moći (znanstveni diskurs broja, egzaktnosti) spoji egalitarno i autoritarno, učinilo ju je "u određenim zemljama i određenim razdobljima središnjim argumentom u političkom diskursu i u imaginariju moći" (Le Bras, 1993:1). Istovremeno, demografija i dalje nastoji biti egzaktna i "objektivna" znanost, čije je rezultate moguće provjeravati i poopćiti; ona se u pravilu objavljuje u matematičkom formatu. Preko te "začudne sveze" ne treba olako prelaziti već se zapitati: kako je ona moguća, i odgovor potražiti u primjerenom analitičkom okviru. U društvenim znanostima, taj okvir predstavlja Weber koji analitički dihotomizira znanost i politiku tvrdeći da su nespojivi budući da se povinuju inkompatibilnim kriterijima. Odgovor bi dakle bio: hoće li sebe kao znanost, demografija ne može ulaziti u začudne sveze s politikom. No takav odgovor ne zadovoljava "slučaj demografije"; to je jedina društvena znanost koja "sebi ne može pomoći", koja jednostavno "drugačije ne može" (Le Bras, 1993:2) nego prezrijeti dihotomiju politike i znanosti i preuzeti gramatiku moći. Demografija je znanost koja reflektira određeni oblik moći (moć demografa u zamišljanju i zaokruživanju zajednice) i određeni oblik politike. Demografija je rođena (rođena! ne "razvila se") s takvom "dvojnomostrukom", bila je "predodređena" (Le Bras, 1993:4-7) za učešće u moći od svog prvog dana.

Francuski demograf Herve Le Bras (1987; 1993) pokazuje kako se razvijala začudna sveza egalitarizirajuće demografije i autoritarnih političkih režima, kroz povijest znanosti i političkih institucija u Europi šesnaestog i sedamnaestog stoljeća. Prvo djelo u demografiji, spomenuta Grauntova knjižica o mortalitetu u Londonu sedamnaestog stoljeća, napisana je u atmosferi nekoliko ključnih inovacija tog vremena: izašao je Hobbesov "Leviatan", započinje operirati pojam "jednakosti", aritmetika doživljava neslućen razvoj i započinje institucionalizacija vladinih službi. ovom čemo prilikom spomenuti samo ključne sveze: prema Le Brasu, demograf Graunt čitao je i poznavao Hobbesa. To znači da je bio upoznat s pojmovima "jednakosti", "podređenosti" suverenu i s "prirodom njegove moći". Za demografa, u tim se pojmovima nalaze dvije ključne instrukcije: prva je da su svi ljudi jednaki, to jest "prebrojiljive", "diskretne" veličine. Druga je da je Suveren taj koji će omogućiti i koristiti prebrojavanje. Tako je, na osnovu Hobbesova "prirodnog zakona jednakosti" bilo moguće, prvi puta u europskih povijesti, konceptualizirati "prebrojavanje" populacije, budući da "prirodni zakon jednakosti pretpostavlja jednakovrijednost svih podanika... i autorizira... prebrojavanje populacija empirijskom preciznošću" (LeBras, 1993:10). Ta je "empirijska preciznost" bila omogućena računom vjerojatnosti koje je, devet godina prije izlaska Grauntove knjižice, tiskao Pascal, te Leibnitzovim matematičkim istraživanjima, nekoliko desetljeća kasnije. Konvergiranje novih znanja i političke filozofije započelo se odvijati dotada neviđenom brzinom: rezultati su informirali suverene i parlamente, to jest državne službe. Ustoličene su "nove metode upravljanja za novi tip podanika" (LeBras, 1993:12). Demografija u službi suverena postaje glavnim djelatnim svjedokom "jednakosti svijuu u njedrma agregata" (LeBras, 1993:12). Takav koncept jednakosti garantirao je demografiji začetnu "neokaljanost" vis-a-vis Princa; agregiranje, prebrojavanje i Census ostali su, sve do danas, privilegiranim poljem demografije u službi vladaoa. To je razlog zašto demografija, kao znanost (a) pristupa populaciji kao skupo jednakih

diskretnih jedinica koje su se odrekle svojih prava i sloboda, podastrle ih Suverenu koji im, za uzvrat, omogućava miran i siguran život; (b) zadržava, sve do danas, navlastiti opis populacije kao hobsijanske metafore. Za demografa, populacija je "organizam", ženske osobnosti (u francuskom i hrvatskom, primjerice). "Njezin" se životni put opisuje antropomorfnim izrazima, kao za ženu: ona "se rađa", "porođa", "odrašta", "umire", "deblja se", "tanji" (oko struka, kako to vole reći demografi), "stari", "pomladuje", "plodna je", "neplodna"; populacija je i "bolesna" ili "zdrava". Taj se demografski "macranthrope" (LeBras, 1993:15) hrani mješavinom "individualnog" i "socijetalnog"; takav nalaz ima, za demografiju nimalo laskave, epistemološke posljedice. Demografija, naime, i u svojim metodama, ma koliko egzaktne bile, operira kao "macranthrop"; prikazujući populacije kao organizme, demografija manevrira između razine individualnog i razine socijetalnog, interpretirajući "ponašanje" agregata kao da je u njima ugrađena ciljnost i racionalnost. Demografija, dakle, čini metodološku pogrešku koja je nezamisliva, bolje rečeno - zabranjena, u sociologiji i političkim znanostima: pogrešku "ekološke obmane" (ecological fallacy)¹⁸. Demografija je, štoviše, na toj obmani i sazdana. "Dok sve ostale društvene i povijesne znanosti žive u stalnom riziku od miješanja individualne i društvene razine analize, demografija se - čini se - na tom riziku utemeljuje" (LeBras, 1993:15).

Odgovor na uvodno pitanje: što je to, dakle, u demografiji što je čini pratiocem (svih) političkih režima, bio bi: način nastajanja i način znanstvenog zaključivanja. U demografiju je od početka ugrađena dvojna instrukcija funkcioniranja (egalitarnost i služba Suverenu), te epistemološki kompromis (egzaktnost i ugrađena pogreška u zaključivanju).

Populacijska politika, demografija i politički režim: studij slučaja Italije, 1921. - 1945.

Italiju smo odabrali kao testni studij slučaja za odnos znanosti demografije i političkog režima¹⁹ u dijakronijskoj perspektivi. Usporedba Hrvatske i Italije opravdana je iz više razloga, poglavito sljedećih: obje su države nastale "lomom" rata, katoličke su, dominantni diskurs je "ugroženost nacije", obje države uvode programe demografske i duhovne obnove kao strateške prioritetne zadaće politike i obje su, danas, u onoj grupi europskih država čije stanovništvo iskazuje totalnu stopu fertiliteta ispod razine obnove, s dugoročnom tendencijom smanjivanja stanovništva. Prosjek totalne stope fertiliteta u razdoblju 1990. - 1995. za Hrvatsku iznosi 1,52 a za Italiju 1,27 (Lutz, 1996:260; Council of Europe, 1996:395).

U razdoblju donošenja smjernica populacijske politike, između 1926. i 1929. godine, Italija se opisuje kao "nedovršena fašistička diktatura", izašla iz rata, s djelatnim parlamentom,

¹⁸ "Ekološka obmana" jedna je od četiri osnovne pogreške u zaključivanju koje se javljaju u kauzalnim modelima u društvenim znanostima (ostale su: redukcionizam, tautologija i prividna uzročnost). Ekološka je obmana pogreška koja se javlja kada jedinica izvora empirijskog podatka nije usuglašena s jedinicom analize. Do te pogreške dolazi kada istraživač skupi podatke na višoj razini odnosno na razini agregiranih jedinica analize, a kauzalna interpretacija se odnosi na nižu razinu, odnosno na dezagregirane jedinice analize. Primjerice, agregira li istraživač podatke o fertilitetu za cijelu državu a potom zaključuje o reproduktivnom ponašanju pojedinaca, čini pogrešku "ekološke obmane" (Neuman, 1997:115). No tako je to u metodama sociologije i političkih znanosti; u demografiji, taj je način kauzalnog zaključivanja dio njene metodске opreme.

¹⁹ Iz ovog će rada biti isključeni problemi eugenike, pozitivne ili negativne, a u svezi s demografijom i (fašističkim) političkim režimom u Italiji tridesetih godina. Dva su razloga tome: prvi je da cjelokupna populacijska politika i demografija fašističke Italije ima još mnoge druge, danas možda relevantnije instrukcije nego što je to eugenika, i drugi, nasljedstvo populacijskog inženjeringa na kraju ovog stoljeća i na uzlazu genetike zahtjeva temeljiti uvid i reviziju. Fašistička je populacijska politika i demografija u ovom dijakronijskom testu važna poglavito iz jednog razloga: pokazati kako je i koliko uspjela uspostaviti kontrolu privatne sfere.

kraljem opozicijom, izborima i tiskom. Mussolinijev put u totalitarno meandrirao je talijanskom političkom scenom više od desetak godina (1922. - 1933.). U uspostavljanju fašističkog režima i sređivanju države, Mussolini se obilato služio "moći brojeva" kojom ga je opsluživala demografija (Horn, 1994: 46-65). U svom nastupnom govoru, poznatom kao "Govor nadnevkom Uzašašća Kristovog" od 26. svibnja 1927. godine, u talijanskom Parlamentu, Mussolini je uskliknuo: "Premalo nas je!", i objavio povećanje populacije kao glavni strateški zadatak svog režima. Tako je "bitka za stopu rađanja" zauzela središnji položaj u fašističkoj populacijskoj (neki je autori nazivaju "demografskom") kampanji; što je značilo da će se oko te strategije organizirati znatan potencijal unutrašnje i vanjske politike Italije (Quine, 1996:35). Kroz populacijsku je kampanju režim namjeravao usmjeravati odnos između države i društva; populacijska je politika postala integralnim dijelom "političke mitologije koja se sazdavala oko partije na vlasti i moći... glavni među mitovima bio je mit partije same **kao pokreta ... koji je proglašen otjelovljenjem trenutalnog nacionalnog uskrsnuća...**" (Quine, 1996:35). Diskurs bitke za stopu rađanja "uključivao je stalno spominjanje **duhovne obnove** talijanskog naroda te ponovno rođenje mlade i plodne rase (Quine, 1996:37). Opći je cilj bio uključiti naciju u suvremeni, poslijeratni europski okoliš koji je, prema Mussoliniju, bio produktivan ali i opasan. Stoga, smatrao je Mussolini, talijanski narod mora biti brojniji, produktivniji, ponosniji nego što je to ikada bio. U istome je govoru Mussolini spomenuo "opasnosti" koje vrebaju iz europskog okoliša, kao što su deseci milijuna Nijemaca i dvijestotine milijuna Slavena na talijanskim granicama. Palingenetičke vizije (diskursi ponovnog rođenja) vlastitih naroda bile su objubljene teme među nacionalnim vodama i elitama devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća: palingenetička je vizija bila skoro obvezni dio "rituala zrenja naroda", prijelaza iz "prijezira vrijedne prošlosti" prema "obećavajućoj budućnosti". Fašistička se revolucija proglasila "radikalnim novim početkom" nakon desetljeća "liberalističkog mraka" (Quine, 1996:36). Palingenetički je diskurs vladajućim elitama obično služio kao legitimizacija njihove misije, kao sredstvo za pridobivanje podrške naroda u posvemašnjem raskidu s prethodnim političkim režimom. U tom objavljivanju, u Italiji, demografija se iskazala kao sposobna i artikulirana družica. U razdoblju od 1920. godine do 1940. godine, za talijansku demografiju nastupilo je doba procvata; to nikako ne znači da je služenje fašističkom režimu demografa pretvorilo u nestručnog i falsifikatima sklonog statističara. Naprotiv! Fašistička je Italija dala demografiji dio njenog, danas nezaobilaznog, znanja i znanstvenog instrumentarija (Gini indeks, mjere rodosti i plodnosti); sve su to doprinosi vođe Statističkog ureda (1926. - 1932.) i Mussolinijevog učitelja i savjetnika, demografa Corrada Ginja. Pronatalizam koji se sistematski uvodio talijanskoj je novoj vlasti dao "privid svrhe i cilja za sve političke i administrativne mjere" (Quine, 1996:41). Statistiki i demografiji pronatalizam je pružio šansu da, po prvi i koliko je poznato, dosada i posljednji puta u modernoj europskoj povijesti, isplanira, operacionalizira, primijeni i kontrolira cjelinu populacijske politike nacije - gotovo u eksperimentalnom formatu. Populacijska je politika dala i vid učinkovitosti fiziologiji, medicinskim znanostima, napose sociologiji. Tako su u sociologiji i fiziologiji nastale nove paradigme novog organicizma, socijalnog inženjeringa, eugenike, ili koncepti poput "društva u dinamičkom ravnojесju", "porodice kao osnovne ćelije društva" (Horn, 1994:21-23).

Populacijski je program Mussolinijevog režima, instaliran 1926. godine, sadržavao sljedeće ciljeve i strategije:

Opći cilj: u četiri desetljeća, što znači do sredine pedesetih godina, dostići brojku od šezdeset milijuna stanovnika i povećati kakvoću talijanske rase preko duhovne obnove populacije.

Posebni ciljevi i strategije bile su:

A. ciljevi

1. planirana i kontrolirana prostorna mobilnost stanovništva
2. planirana i kontrolirana društvena mobilnost stanovništva

3. pozitivne pronatalističke mjere
4. negativne pronatalističke mjere
5. stalno monitoriranje i kontroliranje primjene mjera
6. ustoličenje modernog središnjeg statističkog ureda.

B. strategije

Ad 1.

- ograničavanje i kontrola unutrašnje i vanjske migracije
- ograničavanje i kontrola emigracije
- ograničavanje i kontrola migracije selo-grad
- podržavanje i stimuliranje grad-selo migracije
- podržavanje i stimuliranje vraćanja talijanskih iseljenika

Ad 2.

- stipendije i zaposlenja za mlado, zdravo i talentirano seljaštvo
- školarine, zaposlenja i besplatne stanove za djecu iz brojnih porodica (više od sedmero djece) državnih činovnika

Ad 3.

- besplatna medicinska zaštita žena i novorođenčadi, bez obzira na zaposlenje oca
- potpora mladoj neudatoj majci
- posebni dodaci za brojne porodice
- zdravstvena kampanja protiv visokog mortaliteta dojenčadi

Ad 4.

- zabrana prodavanja ili oglašavanja kontracepcijskih sredstava
- zabrana pobačaja (dozvola samo u slučaju zdravstvenih indikacija)
- opozivanje neoženjenih, u starosti od 25. do 65. godina

Ad 5.

- uspostavljanje državnih ureda

Ad 6.

- uspostavljanje Državnog statističkog zavoda.

Demograf i sociolog Corrado Gini osnovao je Institut za statistiku koji će, prema Mussolinijevim riječima prigodom otvorenja 1930. godine "suhoparnom ali sugestivnom elokvencijom brojki biti zalogom i instrumentom vladinog djelovanja u budućnosti" (Ipsen, 1993:95). Prema Ipsenu (1993), Mussolini je bio pravi vjernik i obožavalac statistike; navodno je svaki radni dan započinjao telefonskim razgovorom s Corradijevim Institutom. Gini ga je osobno istrenirao u statistici, a Mussolini je i sam zamislio nekoliko posebnih popisa. I Gini i Mussolini vjerovali su da "demografska statistika pruža osnovnu i neophodnu informaciju za utjecanje na demografsko ponašanje" podanika (Ipsen, 1993:95). Kontrola i praćenje "demografskog ponašanja" bila je uspostavljena hijerarhijski uređenim državnim službama i uredbama. Piramida je sljedeća:

A. Ministarstvo za javne radove

Komiteti:

- Komitet za unutrašnje migracije
- Opći komitet za emigraciju, od 1927: Generalna direkcija za Talijane u inostranstvu
- Nacionalna organizacija za zaštitu majki i djece

B. Zakoni:

- Zakon o javnoj sigurnosti (1928)
- provedbeni akti o: emigraciji, kontroli rađanja, porezima.

Zakon o javnoj sigurnosti iz 1928. godine regulirao je migracije, zabranio je izdavanje pasoša za emigriranje, oglašavanje i prodavanje kontracepcijskih sredstava proglasio je kažnji-

vim djelom. Zakonodavstvo je kompletirano, do 1933. godine, oporezivanjem neženja i smanjenjem poreza za brojne porodice. Tako je kompletiran paket "pronatalističke politike" i potom formiran stručni tim liječnika, demografa, statističara i socijalnih radnika koji su imali za zadaću da prate i ispravljaju njezinu implementaciju na razini pojedinaca.

Kakvi su bili ishodi planirane populacijske politike?

Mjereni "namjeravanim učincima", ne zavređuju "ozbiljniju pažnju" (Horn, 1994:10). Italija je dostigla Mussolinijevu magičnu granicu od šezdeset milijuna stanovnika, umjesto srećinom pedesetih, srećinom osamdesetih godina, no danas ima jednu od najnižih stopa rađanja na svijetu. Mjereni pak "nenamjeravanim učincima" u dugom trajanju, ishodi fašističke populacijske politike pokazuju se kao: socijalne tehnologije reprodukcije i imaju trajne i dugotrajne posljedice u svim režimima suvremene Europe. Socijalne su tehnologije reprodukcije, razvijene u Italiji implementirane u pravilu svuda, posebno u katoličkim zemljama, gdje se kombiniraju agresivna pronatalistička i autoritativna populacijska politika. Cilj podizanja fertiliteta motivira jednako parlamentarne demokracije i fašističke diktature. "Pozitivne mjere" stimuliranja stope rađanja čine osnovicu glavnine socijalnih reformi. Tako fašističke diktature dijele s parlamentarnim demokracijama ciljeve, ako ne već i sva sredstva za postizanje više stope rađanja. Stoga je populacijska politika fašističke Italije bliža onoj u Trećoj Republici u Francuskoj, papinskoj politici, politici suvremene Poljske i politici suvremene Hrvatske nego populacijskoj politici protestantske fašističke Njemačke (Quine, 1996:133).

Zaključak: potvrđivanje ili odbacivanje tvrdnji

Našu ishodišnu tvrdnju o strukturalnoj povezanosti nastajanja modernih europskih država i populacijskih politika, valja prihvatiti. Moderna se država, bez poznatog izuzetka, objavljuje Censusom kao osnovom gramatike moći i demografom kao nezaobilaznim posrednikom između prebrojavanja podanika i političkog režima. U dijakronijskoj analizi uloge demografa i demografije pokazali smo da je ona inherentno protivrječna; zato je i moguće da u svim tipovima modernih političkih režima (liberalnim i diktatorskim), demograf i demografija budu ključnim činiocem u oblikovanju diskursa populacijske politike.

Pregledani materijal pokazuje da se značajne promjene političkih režima (stvaranje novih država, promjena vladavine) ili promjene sličnog reda veličine (gospodarske promjene) u pravilu povezuju s prebrojavanjem podanika, kartografiranjem teritorija te kodiranjem prošlosti. Sljedeći je korak države primjena gramatike moći preko osnovnih institucija popisa stanovništva, administrativne podjele teritorija, kodiranja povijesti. U uspostavljanju (zamišljene) nove zajednice, svaka od tih institucija preko svojih poslenika - demografa, kartografa i kustosa - razvija navlastite diskurse kako bi, u službi države, utjecala na javnost i uspostavljanje nacije kao "zamišljene zajednice". Za nas je u ovome radu bila relevantna uloga demografa i znatnosti demografije: utvrdi li se da broj podanika ne odgovara zajednici kako je zamišlja politički režim, demograf će dobiti zadatak da koncipira populacijsku politiku, primjerenu ciljevima političkog režima. Iz dijakronijske analize položaja demografije i demografa u političkim režimima modernih država nalazimo da je uloga demografije i demografa univerzalna, nezamjenjiva i, zahvaljujući modernom administriranju i znanosti, sve anonimnija. Za pretpostaviti je da će takva uloga demografa i demografije, osim u nacionalnim (novim) državama Europe doći do izražaja u novim populacijskim programima drugih država i Europe kao cjeline. Nalaz o povezanosti nastajanja novih političkih tvorbi ili promjena režima njihove regulacije s populacijskim politikama daje nam osnovu za pretpostavku da će objedinjavanje zasada pluralne Europe, u sljedećim desetljećima, biti povezano s novim diskursima populacijskih politika. U tome će, zahvaljujući modernom administriranju, uloga demografa i demografije biti sve značajnija ali i sve anonimnija.

Drugu našu tvrdnju o mogućnosti uspostavljanja korelativnih veza između tipova političkih režima (nezavisni koncepti i tipova diskursa populacijskih politika, treba zasada odbaciti. Pregledani materijal (demografija u dijakronijskoj analizi; slučaj Italije i Hrvatske) naime ne daje osnovicu za zaključak da je određeni tip političkog režima (diktatura, primjerice) jednoznačno povezan s određenim tipom diskursa populacijske politike (diskurs nasilja, primjerice). Pregledani materijal (Hrvatska, Italija, Poljska, Češka)²⁰ pokazuje da, bez obzira na tip političkog režima (od diktatura do liberalnih demokracija) svaki se režim u reformi ili nastajanju pita: koliko nas ima i kakva je budućnost dominantne etničke grupe u državi? Odgovor na takvo pitanje je u pravilu prebrojavanje i kategoriziranje svih podanika; budući da se inicijalno pitanje, u svim političkim režimima, zasniva na "demografskoj tjeskobi" odnosno "strahu od degeneracije" dominantne grupe, nepovoljni rezultati prebrojavanja ili projekcije populacije koje izvrši demograf, vode u "tjeskobom označene" diskurse populacijskih programa. U njima, poštovanje spram individualnih reproduktivnih i seksualnih sloboda, kao kulturna i civilizacijska tekovina moderne europske države uzmakne pred idejom države da su individualna prava hijerarhijski podređena pravima kolektiva. Iz čega proizlazi da kontrolirana reprodukcija kao osnovna dužnost individue spram dominantne grupe, u svakom političkom režimu, postaje pragom na kojem se ukrštaju: diskurs populacijske politike i interesi dominantne (etničke) grupe. Tip političkog režima **ne objašnjava** tip diskursa populacijske politike: čini se da diskursi, utemeljeni na "demografskoj tjeskobi", variraju prije svega "mjerama nasilnosti" odnosno u modusima interveniranja u privatnu sferu pojedinca. Tu se nalazi, pretpostavljamo, plodno tlo za buduća istraživanja. Naši nam nalazi govore da bi se njima moglo izlučiti a) moduse interveniranja u privatnu sferu pojedinaca preko populacijskih programa u pluralnim društvima i b) alternativne uzroke tih varijacija koji, kako smo pokazali, nisu jednoznačno povezani s tipovima političkih režima. I u sljedećim istraživanjima, čini se, ulogu demografa (metafore) i znano-sti demografije "gramatici moći" političkog režima trebalo bi uključiti kao konstantu.

LITERATURA

- Anderson, B. (1991) **Imagined Communities**. London: Verso.
- Baković, A. (1992) Uvodno izlaganje: razmišljanje o duhovnoj obnovi, u Baković, A. (ur.) **Duhovna obnova Hrvatske**. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske: 11-20.
- Boudon, R. i Baourricaud, F. (1994) **Dictionnaire Critique de la Sociologie**. Paris: PUF
- Council of Europe (1996) **Recent Demographic Developments in Europe**. Strasbourg: Council of Europe.
- Day, L. (1995) **The Future of Low-Birthrate Populations**. London: Routledge
- Gelo, J. (1987) **Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780-1981**. Zagreb: Globus.
- Gini, C. (1930) **Nascita, evoluzione e morte delle nazioni: La teoria ciclica della popolazione e i vari sistemi di politica demografica**. Roma: Libreria del Littorio.
- Greenhalgh, S. (1995) **Situating Fertility**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horn, D. (1994) **Social Bodies: Science, Reproduction and Italian Modernity**. Princeton: Princeton University Press.
- Ipsen, C. (1993) The Organization of Demographic Totalitarianism: Early Population Policy in Fascist Italy. **Social Science History** 1:71-107.
- Keyfitz, N. (1987) The Family That Does Not Reproduce Itself, u Davis K., Bernstam M. i Ricardo-Campbell, R. (ur.) **Below-Replacement Fertility in Industrial Society**. New York: The Population Council: 139-154.
- LeBras, Herve (1989) Histoire Secrete de la fecondite. **Le Debat** 8:77-101.

²⁰ U ovome radu, kratkoće radi, ne objavljujemo i nalaze iz analize populacijskih politika suvremene Poljske i Češke; oni će biti objavljeni u posebnoj publikaciji Centra za istraživanje tranzicije i civilnog društva, početkom 1998. godine.

- LeBras, Herve (1993) Demographic et democracie. **Revue Europeenne des Sciences Sociales** 4:1-12.
- Lutz W. (1996) (ur.) **The Future Population of the World**. Laxenburg: IIASA: 260.
- Mežnarić, S. (1996): Populacionizam i demokracija: Hrvatska nakon osamostaljenja. **Erasmus** 19:58-63.
- Ncjašmić, I. (1991) **Depopulacija u Hrvatskoj**. Zagreb: Globus.
- Ncjašmić, I. (1995) **Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave**. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Ncuman, L. (1997) **Social Reserch Methods**. Boston: Allyn and Bacon: 49-52.
- Puljiz, V. (1996) Demografske promjene, obiteljska i populacijska politika. **Kolo** 2:176-234.
- Quinc, M. S. (1996) **Population Politics in Twentieth Century Europe**. London: Routledge and Kegan.
- Saraccno, Ch. (1994) The Ambivalent Familism of the Italian Welfare State. **Social Politics** 1:60-82.
- Tudman, F. (1994) Izvješće Saboru o stanju hrvatske države i nacije, u **Nacionalni program demografskog razvitka Republike Hrvatske**. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske: 4.
- Van Dijk, T. (1993) Analyzing racism Through Discourse Analysis, u Stanfield, J. i Rutledge, D. (ur.) **Race and Ethnicity in Research Methods**. London: Sage: 92-134.
- Vlada Republike Hrvatske i Ministarstvo razvitka i obnove Hrvatske (1995) **Nacionalni program demografskog razvitka Republike Hrvatske**. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske.
- Wertheimer-Baletić, A. (1971) **Stanovništvo SR Hrvatske**. Zagreb: Školska knjiga.
- Wertheimer-Baletić, A. (1990) Populacijske politike - znanstvena utemeljenost, ciljevi i mjere, u Oliveira-Roca, M. (ur.) **Demografski faktori razvoja Hrvatske**. Zagreb: Institut za društvena istraživanja: 37-62.
- Wertheimer-Baletić, A. (1992) Stanovništvo Hrvatske, u Pusić, E. (ur.) **Hrvatska: zadanosti i usmjerenja**. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: 30-37.

POPULATION, NATION, NUMBER: DEMOGRAPHY AND THE POLITICS OF ETHNOS IN MODERN EUROPE

SILVA MEŽNARIĆ

Institute for Migrations and Nationalities, Zagreb

New states in post-communist Europe surfaced with new population policies as being pertinent to new identities. In plural multi-ethnic societies these policies assumed "demographic anxiety": a dominant (ethnic) group, via census and demography, rises the problem of its numerical strength as societal problem, accompanied with state initiated population policy.

The author explores association between types of state regimes and types of population policies; it is argued that, after comparison of compatible cases, that types of regimes do not covariate with types of population policies. It is argued that one should associate types of population policy with types of intervention into private sphere instead.